

ԼԻԼԻԹ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, ԵՊՀ

ԵՐԱՆԵԼԻ ՏԵՐ ԹՈՂԻԿԸ ԵՒ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԼՈՒՅՍԻ ԱՅՈՒՆԵՐԸ¹

Վարագա խաչը հայ քրիստոնեության կարեւոր սրբություններից մեկն է, փրկչական խաչի արնաներկ մի բեկոր, որի պահպանությունն ազգային եւ կրոնական բարձր արժեք է: Վարագա Սբ. խաչի պատմությունը խորհրդանշական է առաջին հերթին իր համազգային բնույթով, որը կրկին անգամ վերահաստատվում է Վայոց ձորի Թանահատի վանքի Վարագա Սբ. Նշան եկեղեցու² եւ Տավուշի Նոր Վարագավանքի հիմնադրումով ու դրանց ուխտի շարունակականության: Բուն հայկական սրբության պաշտամունքը միավորում էր հայ ժողովրդին աշխարհագրական եւ պատմական առումով՝ միաձուլելով պաշտոնական եւ ժողովրդական քրիստոնեությունը: Հրաշալի պատմությունը տեր Թողիկի եւ Հովելի, Սբ. Հռիփսիմյանց՝ Վասպուրականով կատարած ճանապարհորդության, լույսի սյուների իջման եւ ազգային պաշտամունքը Վարագա լեռան հետ կապելու մասին այսօր էլ ունի արդիականության իր մասը, քանի որ առնչվում է կորուսյալ հայրենիքի մշակութային կարեւոր արժեքի գնահատմանը եւ իմաստավորմանը:

Այդ սրբության մասին պատմող գրավոր աղբյուրները՝ մասնավորապես բանահյուսական «Վարագապատում» երկը, մանրամասնորեն դիտարկել է Արծրունի Սահակյանը³: Գիտնականը հրատարակել է նաեւ «Վարագապատումի» բնագրերը, ներկայացրել պատմական փոփոխականության եւ տարածման ուղիները:

Այս հետազոտության նպատակն է դիտարկել Վարագա Սբ. Նշանի կարեւորությունը ժողովրդի մեջ, ինչն արտահայտվել է տոնակատարության եւ ուխտագնացության շրջանում, սրբավայրին նվիրված

¹ Ստացվել է՝ 17.04.2023, գրախոսվել է՝ 30.04.2023, էլ. հասցե՝ simonian_lilit@mail.ru:

² ՔԱՋԲԵՐՈՒՆԻ, Ճանապարհորդական նկատողություններ, Երեւան, 2003, էջ 262:

³ Ա. ՍԱՀԱԿՅԱՆ, Ժողովրդական քրիստոնեությունը միջնադարյան Հայաստանում, Երեւան, 2014, էջ 109–114, բնագրերը՝ էջ 293–321:

տեղական հրաշապատում ավանդազրույցներով, երգերով եւ արարողություններով: Այստեղ քննարկվում է նաեւ այն վարկածը, որ լուսի տասներկու սյուները, որոնք ցույց են տվել ապագայում կառուցվելիք վանքերի վայրերը, իրականում մատնանշել են քրիստոնեացման ենթակա նախաքրիստոնեական սրբավայրերի տեղերը:

ՎԱՐԱԳԱ ՍՔ. ՆՇԱՆԻ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ⁴

Վարագա խաչի ավանդությունն սկսվում է Հռիփսիմյաց կույսերի ճանապարհորդությունից եւ մասունքը Վարագա լեռան ինչ-որ անհայտ վայրում պահելուց եւ ավարտվում է ավելի քան երեք դար անց՝ տեր Թողիկի աղոթքի շնորհիվ լուսի մեջ հայտնվելով եւ այդ իրադարձությանը նվիրված տոնի հաստատումով: Ավանդությունը շարադրված է Հայսմավուրքներում⁵, Ճառընտիրներում եւ առանձին ճառերում⁶, մինչդեռ պատմիչներն անդրադառնում են դրան հպանցիկ՝ միայն պատմական որեւէ հատուկ առիթով⁷: Իբրեւ Հռիփսիմյանց կույսերին վերաբերող պա-

⁴ Վարագա Սք. Նշանի պատմության մեջ դժվար է տարանջատել առասպելականն ու պատմականը, բոլոր աղբյուրներում մասունքին վերաբերող նյութը շարադրված է առասպելական թափառող դիպաշարերի եւ իրական պատմական անձանց ու նրանց շուրջ տեղի ունեցող միջադեպերի միահյուսումով: Ընդ որում՝ ասվածը հավասարապես վերաբերում է Թեապոմիչների երկերում, Թեմիմագիր արձանագրություններում եւ Թեբուն կրոնական գրականության մեջ պահպանված տարբերակներին: Հետեւաբար դատելը, թե պատմության որ մասն է ճշմարտություն եւ որը՝ առասպելական զրույց, առանձին հետազոտության առարկա է: Միակ բանը, որ կարելի է հաստատապես պնդել, Ներսես Գ. Տաչեցի կաթողիկոսի օրոք Վարագա Սք. Նշանի համահայկական պաշտամունքի առաջացումն է՝ ամենայն հավանականությամբ ժողովրդի խնդրանքով: Այս սրբության վերաբերյալ ավանդազրույցները գոյություն են ունեցել ավելի վաղ շրջանում: Մենք գերադասել ենք պահպանված գրավոր եւ բանավոր ամբողջ նյութն անվանել «ավանդություն» եզրույթով:

⁵ Համաբարբառ Յայսմաւուրք, հտ. Բ., փետրուար, Սք. էջմիածին, 2009, էջ 316–323:

⁶ Օր.՝ ՄԻՐԱՅԱՆ ՅՈՎՀԱՆ ՎԱՆԱԿԵՅԻ, Ճառ ներբողական ի Սուրբ խաչն Քրիստոսի եւ պատմագրական առասպելներին ի Սուրբ Նշանն Վարագայ, ի Մոսկուա, 1853, էջ 44, 53–71:

⁷ Այսպես Թովմա Արծրունին հիշատակում է այդ ավանդությունը Գագիկ արքայի մասին գրելիս. «Փութաճեմ ընթացող արշաւանս ի վերայ ձգեալ, հասանել ի լեառն Տեառն եւ ի տուն Աստուծոյ մերոյ, ըստ յորդորման մարգարէիցն. եւ ճախր առեալ ի ներքուստ ի վեր ի լեառն Վարագ. եւ երկրպագեալ աստուածազարդ քրիստոսապսակեալ փայտի խաչին Քրիստոսի, պատուանդանի ոտիցն Աստուծոյ, որով պարծին եւ պսակին ի Քրիստոս հաւատացելոց թագաւորաց երամբ: Եւ ոսկեգործ ականակապ կազմեալ, պատեաց ոսկով զփրկագործ սուրբ խաչն, եւ ընդելուզեալ մարգարտով զարդարեաց զսխրագործ փայտն, հիւսնեալ ի մէջ անուշահոտ փայտից. թողեալ մասն ինչ արտաքս ոսկեպատ պահարանին. յառաջնում իւրոյ քառածրագիծ խաչակերտ փայտեղէն գգրոցկանն: Այս այն խաչ է զոր վերագոյնն գրեցաք վասն սորա: ՄԾԹ. ամօք յառաջ զսրայս բացայայտեալ զցոյցս յատնութեանն. յամս Ներսեսի երկրորդի հայոց կաթողիկոսի, եւ Վարդանայ Ռշտունեաց Պատրիկի, եւ յամի ունելութեանն տաճ-

տում՝ ավանդույթյան առաջին մասը հայտնի է Մովսես Խորենացու կամ նրան վերագրվող Հռիփսիմյանց կույսերի պատմությունից⁸։ Սրբակեցությունն ընդունելու առթիվ Գայանեն Հռիփսիմեի վզից է կախում մասունքը՝ «...արկին ի պարանոց նորա զկենսատու խաչն կնիք եւ պահապան ի ներգործութենէ չարին»⁹, եւ երբ կույսերը, ազատվելով Դիոկղետիանոսի հետապնդումից, հասնում են Երուսաղեմ, Հռիփսիմեին տեսիլք է երեւում, որով Սբ. Աստվածածինը հորդորում է նրան մեկնել Հայաստան։ Հայաստանում Հռիփսիմյան կույսերը շրջում են Վասպուրականի այն մասերում, որտեղ կային հեթանոսական սրբավայրեր։ Նրանք տարբեր միջոցներով կրոնափոխ են անում տեղացիներին եւ հեթանոսական մեհյանների փոխարեն հիմնում քրիստոնեական ուխտավայրեր։ Ի վերջո նրանք հանգրվանում են Վարազա լեռան վրա, որտեղ թաքցնում են Սբ. Նշանը, իսկ կույսերը, տեղում թողնելով իրենց կողմնակիցների մի մասին, ուղեւորվում են Վաղարշապատ, որտեղ եւ նահատակվում են¹⁰։

Ըստ Ներսես Սարգիսյանի հաղորդած ավանդույթյան՝ Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչը ժամանում է Վարազա լեռ արդեն Հռիփսիմյանց կույսերի նահատակությունից հետո եւ ճգնում է այն տեղում, ուր հետագայում կառուցվում է Սալնապատ վանքը, որն ըստ Սարգիսյանի՝ նույն Զորովանքն է։ Երբ Լուսավորիչն աղոթում է, որ իրեն հայտնվի Սբ. Նշանի թաքստոցի վայրը, տեսիլք է երեւում, եւ վկայվում է, թե Սբ. Նշանի գլուխը տեղի կունենա պատշաճ ժամանակին¹¹։

կաց զՀայկական աշխարհս» (տե՛ս «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց ի Թովմայ վարդապետէ Արծրունուոյ», Կ. Պօլիս, 1852, էջ 286։ Հետագայում՝ «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»)։

⁸ «Պատմութիւն Հռիփսիմեանց եւ Ճառք» (տե՛ս «Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացուոյ Մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1843, էջ 298–303)։

⁹ Համաբարբառ Յայսմաւուրք, հտ. Բ., էջ 318։ Ըստ էության՝ Սբ. Հռիփսիմեն նահատակվում է Վաղարշապատում, այնինչ մասունքը գտնվում էր Վարազա լեռան պահոցում։ Ըստ նույն տարբերակի՝ կույսի նահատակությունից հետո՝ մինչ Սբ. Գրիգորը կամփոփեր սրբուհու մարմինը, Վարազա լեռան վրա մնացած կույսերը հասցնում են վերջնել եւ իրենց հետ տանել Հռիփսիմեի արանների վզնոց (օձիք) - պերողը եւ հողաթափը (տե՛ս անդ, էջ 318)։

¹⁰ Հայսմաւուրքի Անանուն խմբագրության (ՄՄ՝ 2695) տարբերակում նշվում է, որ Հռիփսիմյանց կույսերի մի մասը հանգրվանեցին Բզնունյաց լեռներում, իսկ նրանց մահից հետո Սուրբ խաչը մնաց Վարազա լեռան վրա եւ գտնվեց «յաւուրս Թողկայ», մինչդեռ այլ տարբերակները սահմանափակվում են միայն Վարազա լեռան վրա մնալու մասին հիշատակությամբ։ Հիշատակվում է նաեւ, որ տեղն անբնակ էր մնացել «ի խստութիւնէ օղոյն» (Տէն Համաբարբառ Յայսմաւուրք, հտ. Բ., էջ 316–323)։

¹¹ Ն. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 258։ Տէն նաեւ Համաբարբառ Յայսմաւուրք, հտ. Բ., էջ 318, 321։

Սպասվող իրադարձությունը տեղի է ունենում Ներսես Գ. Տայեցու օրոք: Սբ. Նշանը գիշերվա երրորդ ժամին լույսի ձևով երևում է տեր Թողիկի¹² եւ նրա աշակերտ Հովելի ճգնության եւ աղոթքների ջանքով, իր մասնատուփով համբարձվում է երկինք եւ հայտնվում է եկեղեցու մեջ՝ սեղանի վրա: Ապա այստեղ են գալիս կաթողիկոս Ներսեսը եւ Վարդ պատրիկը եւ կարգում են Վարագայ Սբ. Նշանի տոնը¹³:

«Ամբողջ երեք դար այդպէս ծածկուած կը մնայ Սբ. Խաչը Վարագայ լերան մէջ: Եօթներորդ դարուն, մինչեւ Ներսէս Գ. Շինողն էր Հայոց Կաթողիկոս (639–661), Թողմիկ անուն ճգնաւորին լուսաւոր ճաճանչներով կը յայտնուի: Հրաշալի եղելութիւնը մեծ արձագանգ կուտայ ոչ միայն Վան գաւառին՝ այլ եւ բովանդակ Հայոց մէջ: Կրօնասէր հոգիները ջերմեռանդութեամբ կը լեցունին, ամեն կողմէ երկրպագութեան կը դիմեն յայտնեալ Ս. Խաչին: Անմիջապէս հոյակապ վանք ու եկեղեցի կը շինուին անոր գտնուած տեղը... Այսպէս կը դրուի ահա Վարագայ վանքին հիմը. Ս. Խաչն ալ անոր անունով կը յորջորջուի, յատուկ շարական մը կը յօրինուի եւ Հայրապետական հրամանով կ'որոշուի տօնել Վարագայ Խաչը հայ եկեղեցիներու մէջ... մինչեւ անգամ շաբաթական պահք մըն ալ կը սահմանուի որ կը կոչուի «Պահք Վարագայ Ս. Խաչին»¹⁴:

Հիմնական աղբյուրները հիշատակում են Վարագա Գալիլիա բարձունքի վրա հայտնված լույսի տասներկու սյուները, որոնց տեղերում հետագայում պիտի կառուցվեին եկեղեցիներ: Այդ տասներկու լուսեղեն սյուների վերաբերյալ վկայություն կա նաեւ Ավետարանի հիշատակարանում, որը մեջբերում է Ե. Լալայանը, ապա՝ Հ. Ոսկյանը. «Այսքան եկեղեցիք շինեցան ի տեղի երկոտասան լուսոյ սեանցն, զոր էջ յերկնից ի պատիւ ամենազօր սուրբ Նշանիս, զոր ակներեւ տեսին ամենայն աշխարհացն...»¹⁵:

Հայոց այս սրբության հետագա ճակատագիրը հարուստ է առեւանգումի, բռնազրավման եւ ապա այն վերադարձնելու պատմություննե-

¹² Տեր Թողիկի եւ Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի միջեւ եղած հոգեւոր կապը ամրագրվել է ավանդազրույցով, համաձայն որի Թողիկ ճգնավորն է Այրարատ բերել եւ ապագա Զվարթնոց տաճարի տեղում ամփոփել Լուսավորչի մարմինը, իսկ ավելի ուշ, երբ մարմնի գտնվելու տեղը հայտնի է դարձել, այն բաժանվել է մասունքների եւ տարվել այլ վայրեր: Ահա թե ինչու Զվարթնոցը կոչվում են Սբ. Գրիգորի վանք (Տէն ԱՐՅԱԽԵՅԻ, Ճամբորդութիւն ի Կովկաս. Ս. Էջմիածնէ մինչեւ Տփղիս, «Բիւզանդիոն», 1899, թ. 685, էջ 1:

¹³ Համաբարբառ Յայսմաւորք, հտ. Բ., էջ 319:

¹⁴ Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ, Վարագայ Խաչը, «Մասիս», 1903, էջ 609:

¹⁵ Հ. ՈՍԿԵԱՆ, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Վիեննա, 1940, էջ 279:

րով: Երկար ժամանակ մասունքը պահվել է Ներքին կամ Վարի Վարագա վանքի Սբ. Նշան եկեղեցում: Հստ Առաքել Դավրիժեցուն թուրք բռնակալները Վարագա վանքը թալանելիս իրենց հետ խոշաբ գավառակ են տանում նաեւ Սբ. Նշանը¹⁶, սակայն շուտով թուրք բռնակալն սպանվում է: Սրան հաջորդած նոր բռնակալը՝ սպանվածի որդին, հիվանդանում է, եւ հայերին հաջողվում է փրկանքով գնել Սբ. Նշանը, որ ի պահ են դնում Վանի Սբ. Տիրամայր եկեղեցում¹⁷: Վանահայր Գրիգոր եպս. Ճուճունկանցը 1759-ին Սբ. Տիրամայր եկեղեցուց այն տեղափոխել է նույն քաղաքի Սբ. Էջմիածին եկեղեցի, որից հետո այն կոչվել է Էջմիածին Սբ. Նշան¹⁸: Մ. Նաթանյանի պնդման համաձայն՝ Ի. դարի սկզբին այն արդեն երկու հարյուր տարի է, ինչ գտնվում էր Վանա առաջնորդանիստ Սբ. Նշան եկեղեցում¹⁹, իսկ ժողովուրդը հավատում էր, որ Սբ. Նշանը պարբերաբար այդտեղից երկնային լույսի ձեւով թռչում է Վարագ եւ նորից վերադառնում իր տեղը²⁰: Մեծ եղեռնին, Վանի ինքնապաշտպանությունը, գաղթին հաջորդող շրջանում սրբության ճակատագիրն այլեւս անհայտ է:

Մեկ ուրիշ ավանդույթի համաձայն՝ 1213 թ. վանահայր Դուկասը Վարագա Սբ. Նշանը տեղափոխել է Տավուշ²¹, որտեղ կառուցվել է նոր Վարագավանքը: Սբ. Նշանը նոր Վարագավանքում է մնացել մինչեւ 1651 թ., որից հետո տեղափոխվել է Սբ. Էջմիածին²²: Մ. Բարխուդարյանցը նշում է, որ կենաց փայտի մասը վանքում չէ, վանքն էլ իր ժամանակ

¹⁶ «Գիրք պատմութեանց շարադրեալ վարդապետին Առաքելոյ Դավրէժացւոյ», Յամսթէյօգամում, 1669, էջ 480: Հետագայում՝ «Առաքելոյ Դավրէժացւոյ»:

¹⁷ Անդ, էջ 497: Այս մասին հայտնում է նաեւ Թովմա Արծրունին՝ եկեղեցին անվանելով Ռշտունյաց Ոստանի Սբ. Մարիամ Աստվածածին (տե՛ս «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», էջ 283): Արծրունու երկում այդ պատմությանը (խաչի՝ եկեղեցում պահելու) նախորդում է խաչի պղծման, ապա վերականգնման եւ արծաթապատման մասին մի վկայություն (տե՛ս «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», էջ 274–275):

¹⁸ Ե. ԼԱՆՑԵԱՆ, Վասպուրական. Նշանավոր վանքեր, ԱՀ, XXI, Թիֆլիս, 1911, էջ 73: Լալայանի աղբյուրը Վարագում գտնվող տապանագիրն է:

¹⁹ Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 610:

²⁰ ՎԱՐԳ, Մի պտոյտ Վանի շրջակայքում. Վարագ, «Արաքս», 1898, №1, էջ 60:

²¹ Համապատասխան վիմագրությունը տե՛ս Յ. ԵՊՍ. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Սբ. Էջմիածին, 2014, էջ 460–461: Տե՛ս նաեւ Ս. ԶԱՆԱՆԵԱՆՑ, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հտ. 1, Տիֆլիս, 1842, էջ 159–161:

²² Այս վերջին ավանդույթի վերաբերյալ տե՛ս Շողակաթ հեռուստաընկերության 2013 թ. հոկտեմբերի 1-ի «Եկեղեցական կյանք» հաղորդումը, հեղ.՝ Վ. Կարապետյան, Հ. Խլախյան. <https://www.youtube.com/watch?v=tzrtMoa59g>

ավերված էր²³, այսինքն՝ չի վկայում, որ Սբ. Նշանը Սբ. Էջմիածնում է։ Ամենայն հավանականությամբ տեր Դուկասը տեղափոխել է ոչ թե ամբողջ Վարազա Սբ. Նշանը, այլ դրա մի մասնիկը։ Այսպիսով՝ հնարավոր է դառնում մասունքի գոյությունը միաժամանակ Տավուշում եւ Վանում։

Տավուշի մարզի Նոր Վարազավանքում ամեն տարի՝ Վարազա Սբ. Խաչի տոնի օրը, կատարվում է զանգվածային ուխտագնացություն, որի առիթով Սբ. Էջմիածնից այնտեղ է տարվում ճաճանչի մեջ ամփոփված Սբ. Նշանը։

ԼՈՒՅՍԻ ՍՅՈՒՆԵՐԻ ՏԵՂԵՐՈՒՄ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾ ՎԱՆՔԵՐԸ

Հստ Դ. Ինճիճյանի²⁴՝ երկնային լույսի սյուները երեւացել են հետագայում կառուցված տաաներկու տաճարների տեղերում։ Դրանք են՝ Ստորին կամ Ներքին Վարազա յոթ քարաշեն եկեղեցիները, Վերին Վարազա երեք եկեղեցիները՝ Սբ. Փրկիչ, Սբ. Հռիփսիմյանք եւ Սբ. Աստվածածին (վերջինում տեր Թողիկ ճգնավորի հուղն էր), ինչպես նաեւ՝ 30 աբեղաների եւ Սբ. Պետրոս առաքյալի տաճարները²⁵։ Վարազա երկու վանքերի միջեւ, եւ Սալնապատի վանքի երեք եկեղեցիները՝ Սբ. Աստվածածնի, Սբ. Հովհաննու Մկրտչի եւ Սբ. Լուսավորչի (վերջինում, ըստ ավանդության, ճգնել է Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչը)²⁶։ Ինճիճյանի օրոք այս եկեղեցիները դեռ կանգուն էին²⁷։ Ակներեւ է, որ Ինճիճյանի տեղեկությունն

²³ Մ. ԲԱՐԵՆՈՒԴԱՐԵԱՆՅ, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 337։

²⁴ Դ. ԻՆՃԻՃԵԱՆ, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի՝ Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ եւ Ամերիկոյ։ Մասն առաջին. Ասիա, հտ. Ա., Վենետիկ, 1806, էջ 148։

²⁵ Այս երկուսի մասին այլ տեղեկություններ մեզ հայտնի չեն։

²⁶ Սալնապատի Սբ. Գրիգոր վանքն ավանդաբար կապված է նույն Սբ. Նշանի հետ, եւ թվում է՝ չի եղել լույսի սյուներից մեկի իջման վայրը, քանի որ բոլոր այն դեպքերում, երբ հեղինակները վանքը չեն շփոթում Զորովանքի հետ, այն չի հիշատակվում իբրեւ լույսի սյան իջման վայր։ Վանքը համարվում էր Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի 18-ամյա ճգնավայրը, որտեղ Հայրապետը փափագում էր տեսնել Վարազա Սբ. Նշանը։ Նույն վանքում Գրիգոր Լուսավորիչը հրեշտակի հայտնությունից մի աղբյուր է բխեցնում, որ հետո կոչվում է Քրիստոսի աղբյուր։ Սուրբը նաեւ երազում երուսաղեմն է տեսնում եւ արթնանալով Վարազի ստորոտում՝ ձորն անվանում է Երուսաղեմա ձոր։ Սալնապատի վանքի Սբ. Հովհաննես Մկրտչի եկեղեցու սեղանի վեմը չորս կողմից պատված էր սեպագրերով։ ԺԹ. դ. Սբ. Լուսավորիչը ոչ թե եկեղեցի էր, այլ ընկուզենիների անտառի մեջ շինված մատուռ (տես «Արծուի Վասպուրական», 1859, թիւ 7, էջ 171–172, 174–175)։

²⁷ Ե. Լալայանը հիշատակում է միայն երկու եկեղեցի՝ խաչածէն առանց խորանների, եւ քառանկյուն խորանով եւ երկու խորշով։ Թողիկ ճգնավորի քարայրը եւ դրա կողքի մատուռի ավերակը, որը բուն եկեղեցիներից փոքր-ինչ հեռու էր, վանքի հետ նա ուղղակիորեն չի

ինչ-որ շփոթմունք է պարունակում, քանի որ նշված է ոչ թե տասներկու, այլ տասնհինգ եկեղեցի:

Ըստ Ն. Սարգիսյանի՝ երկնային տասներկու սյուները երեւացել են Ներքին Վարագավանքի յոթ, Վերին վանքի երեք, ինչպես նաեւ Սբ. Գրիգոր եւ Կարմրավոր եկեղեցիների վրա²⁸: Այստեղ եկեղեցիների թիվն իսկապես տասներկուսն է, սակայն Սբ. Գրիգոր անվան տակ նա հասկանում է մեկ եկեղեցի եւ ոչ՝ Սալնապատի վանքը, իսկ Ինճիճյանի ցուցակին գումարվում է Կարմրավորը: Վարդը նշում է Վերին եւ Վարի Վարագա վանքերի տասը եկեղեցիները, Հայնկույանների Պատիկ տաճար Սբ. Աստվածածինը եւ Կարմրավորը²⁹: Վերջապես, ըստ Գ. Շերենցի, այդ լույսերն իջել են Հայնկույանների Սբ. Աստվածածին, Կարմրավորի Սբ. Աստվածածին, Սալնաձորի անապատ, Վերին Վարագ, Ներքին Վարագ, Կտուցի եւ Լիմի դիմացի ափի Սբ. Էջմիածին եկեղեցիների տեղերում³⁰: Այս դեպքում եւս եկեղեցիների թիվը գերազանցում է տասներկուսը:

Այս շփոթը վկայում է լույսի սյուների թվի պայմանականության մասին՝ եղելուցից ուղղակի հարմարեցված է սրբազան թվին: Հավանաբար որոշ ժամանակաշրջանից սկսած՝ Վարագա Սբ. Նշանի արձակած լույսերից մեկի տեղում կառուցված լինելու ավանդույթունն առանձին պատիվ էր հաղորդում Վանտոսպի եկեղեցիներին, եւ դրանց վանահայրերը ժողովրդի մեջ տարածում էին համապատասխան պատկերացումներ:

Թվելով լույսի սյուների իջնելու վայրերը՝ հեղինակներն ուշադրություն չեն դարձնում այն փաստի վրա, որ ըստ ավանդույթյան՝ տեղում արդեն իսկ կար ինչ-որ եկեղեցի, որի սեղանի վրա հայտնվում է մասունքը. «Եւ ապա շարժեցաւ լուսեղէն սբ նշանն ի վիմէն. եւ ի մէջ լուսոյն վէր ամբարձեալ փայտեղէն խաչն պահարանաւն իւրով. եւ ցոլացեալ սքանչելի լուսովն եկեալ եմուտ յեկեղեցին. ուր աղօթէին նոքա»³¹: Ինչ

կայում (տե՛ս Ե. ԼԱՆԱՅԵԱՆ, Վասպուրական. Նշանավոր վանքեր, ԱՀ, XX1, Թիֆլիս, 1911, էջ 58):

²⁸ Ն. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 258: Նույն ցանկը տե՛ս ՎԱՐԴ, նշ. աշխ., էջ 58:

²⁹ ՎԱՐԴ, նշ. աշխ., էջ 58:

³⁰ Գ. ՇԵՐԵՆՑ, Սրբավայրեր, Տեղագրութիւն Վասպուրականի-Վանայ նահանգի գլխաւոր եկեղեցեաց Վանօրէից եւ ուսումնարանաց, Թիֆլիս, 1902, էջ 38, 49–50, 53, 56, 60, 75:

³¹ Յայսմաւուրք, Կ. Պոլիս, տպ. Գրիգորի Դպրի, 1706 (հետագայում՝ Յայսմաւուրք, տպ. Գրիգորի Դպրի), էջ եճժէ:

տաճարի մասին է խոսքը: Վաստահաբար՝ ոչ Թողիկի խուց-ճգնարանի³², որն այդ պահին սբ. սեղան ունենալ չէր կարող, այլ որեւէ այլ շինության, որ գոյություն է ունեցել նույն տեղում մինչեւ Սբ. Նշանի երեւալը: Այդ դերում կարող էր հանդես գալ Թերեւս միայն Ուրբաթայր մատուռը, որի տեղադրությունը, սակայն, նույնպես մնում է մշուշոտ: Եթե Ե. Լալայանը տեղադրում է այն Վերին Վարագից փոքր-ինչ հարավ՝ Ապարանջանների աղբյուրի ակունքի վրա³³, ապա Ն. Սարգիսյանի համար դա Ներքին Վարագի արտաքին պարսպի հարավակողմի մատուռն է³⁴: Կարող էր արդյոք այդ տաճարը լինել հեթանոսական ինչ-որ հին շինություն, որ նախկինում ունեցել էր նաեւ զոհասեղան, եւ որն առանց շինարարական փոփոխությունների՝ հռչակվել էր եկեղեցի: Սբ. Լուսավորչի ժամանակներում՝ գուցե:

Առաջին եկեղեցին, որ կառուցվել է Սբ. Նշանի երեւման առիթով, հավանաբար եղել է Վերին Վարագա վանքի Սբ. Հռիմփսիմյանց եկեղեցին, եւ առաջին վանահայրը, ըստ Ղեւոնդ Փիրղամալյանի անտիպ աշխատության, Թողիկն էր³⁵:

Մյուս կողմից տարակուսելի է համընդհանուր կարծիքը Վարի Վարագա վանքի յոթ եկեղեցիների վերաբերյալ, որոնց կառուցումը, պատմական ստույգ փաստերի հիմքով, դրվում է ոչ շուտ, քան Ժ. դ.: Որեւէ տրամաբանություն այն բանի մեջ, որ է. դարում տեղի ունեցած իրադարձության կապակցությամբ երեք դար անց շինարարություն սկսվեր, չկա: Դրանց փոխարինում է ավանդազրույցը, համաձայն որի՝ Ներքին Վարագա վանքը հիմնադրել է Գրիգոր Լուսավորիչը, իսկ Վանուց եկեղեցու (Սբ. Նշանի) դռան առջևի երկու սյուները Տրդատը բերել է Վերին Վարագից՝ Թեւերի տակ դրած³⁶: Ըստ էության՝ տեղ Թողիկի աղոթքներով Սբ. Նշանի հայտնությունից անմիջապես հետո կառուցվել է ընդամենը

³² Պատմելով Վասպուրականի հզոր երկրաշարժի մասին՝ Առաքել Դավրիժեցին նշում է, որ փլուզվել էր նաեւ «եկեղեցի սրբոյ հօրն Թողկայ» (տե՛ս «Առաքելոյ Դավրէժացոյ», էջ 468):

³³ Ե. ԼԱԼԱՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 58:

³⁴ Ն. ՍԱՐԳԻՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 257:

³⁵ Ե. ԼԱԼԱՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 69:

³⁶ Մ. ՄԻՐԱՆՈՐԵԱՆ, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, մասն Բ., Թիֆլիս, 1885, էջ 184–185: Այլ տարբերակով՝ «քամակի վրայ», իսկ քարերը շալակած Տրդատի պատկերը ԺԹ.դ. վերջին դեռեւս կար եկեղեցու որմնանկարներում: Այդ ժամանակաշրջանում էր, որ սյուները գողացվել եւ տեղափոխվել են Վան, որտեղ դրվել են մզկիթի առաջ (տե՛ս ՎԱՐԳ., նշ. աշխ., էջ 60):

երկու վանք՝ Վերին Վարազա վանքը եւ Սբ. Գրիգորը կամ Զորովանքը, որը հետագայում սկսել է շփոթվել Սալնապատի վանքի հետ: Ներքին Վարազա վանքի շինարարությունը Սբ. Նշանի լեգենդի հետ է կապվել շատ ավելի ուշ:

Դեռեւս գործող Վերին Վարազա վանքին նվիրվել են երգեր, որոնցում շեշտվում է մեզ հետաքրքրող ավանդությունը, ինչպես Զաքարիա Վարագեցի տաղասացի անվանի «Տաղ Վարագայ խաչին».

Քարինք տեղոյս են պատուական,
Որք ի լուսոյն շափիւղացան,
Ծաղկունքն բիր հազար բուսան,
Յառողջութիւն վիրաց մարդկան:
Անդէն Թօղիկ ճգնատրին,
Ընդ Յովելեայ աշակերտին,
Տասն օր անսուաղ կեցեալ նոցին,
Խաչն յայտնեցաւ փառօք տեսին...
Երկոտասան սիւն լոյսն իջան,
Հոռն բուրէր անմահութեան,
Արգել ըզլոյս արեգականն,
Եւ կանգնեցաւ մինչեւ ցինն ժամ³⁷:

Պահպանվել է նաեւ աշուղ Մանասերի՝ Վարազա սարին նվիրված երգը՝ որով չափով ներշնչված Զաքարիա Վարագեցու տողերից, բայց ավելի ժողովրդական ոճով եւ զվարթ.

...Սիւն լուսոյ երկոտասան իջեալ
կանգնէր լեառն Վարագայ,
Համօրէն քարինք լուսով շաղախութեան
հոտն անուշ կուգայ.
Վարագայ սարէն,
Ծաղկավէտ քարէն...
...Յօղանոս ամպերն եկեր բոլոր պատեր
լեառն Վարագայ.
Լոյս իջէր ի Գալիլեայ կամար կապեր
նէն³⁸ անուշ կուգայ.

³⁷ «Արծուի Վասպուրական», 1859, թ. 5, էջ 130–131: Ե. ՏԵՐ-ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ, Գանձեր Վասպուրականի, հտ. առաջին, Պոստոն, 1966, էջ 94–95:

³⁸ Բնագրում՝ «նէն», ուղղում ենք ըստ երկնային սյուների մասին պատմության, որտեղ տեր Թողիկն ու Հովելը լսում են հրեշտակների զմայլելի երգեցողությունը:

Ոչ գոյ օրինակ Վարագայ սարին
 Ծաղկաւէտ փարին:
 Երանեալ հայրըն թօթիկ յաղօթս
 կանգնէր լեառըն Վարագայ,
 Ըղծալի աշօք տեսեալ ուրախացեր
 քէֆն անուշ կուգայ.
 Ոչ գոյ օրինակ...

Աշակերտըն Հովիւէլ զահի հարեր,
 լեառըն Վարագայ,
 Զուարթնոց եղանակաց թմրեալ զմայլէր,
 փունն անուշ կուգայ:
 Զիք օրինակ Վարագայ սարին
 Ծաղկաւէտ փարին³⁹...

Զի բացառւում, որ այս երգի «Զուարթնոց եղանակաց» (այսինքն՝ հրեշտակների մեղեդիներին) արտահայտութիւնը հետագայում ինչ-որ կերպ կապւել է Զվարթնոց (Առապարի) տաճարի գաղափարի հետ, քանի որ Ներսէս Գ. Շինողն է համարւում ինչպէս Զորովանքի, այնպէս էլ Զվարթնոցի Սբ. Գրիգոր տաճարների կառուցողը⁴⁰:

Գ. Շերենցն իր «Վանայ սազ» ժողովածուի մէջ զետեղել է Վարագա վանքին նվիրւած ժողովրդական մեկ ուրիշ երգի մի հատված.

Վարայգ շինած ոսկէ աթոռ,
 Խորան գգյմալէթներն եմ աղտոռ,
 Մեզ պահապան խաչ զօրաւոր:
 Սուրբ Գրիգոր միջանորի,
 Վանայ դիմաց Կարմրավորն ի⁴¹:

³⁹ «Արծուի Վասպուրական», 1864, թիւ 7, էջ 188–189:

⁴⁰ Մի ինչ-որ հին ավանդության արձագանք է նշմարւում այս համադրության մէջ, քանի որ «[Ներսէս] Շինեաց անդ եւ եկեղեցի մի յանուն Երկնաւոր Զուարթնոցն, որոց երեւեալ ի տեսեան սրբոյն Գրիգորի բազմութիւն երկնաւոր զաւրացն»,– գրում է Սեբեոս պատմիչը (տե՛ս «Սեբէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», Յերեւան, 1939, էջ 120), մինչդեռ, ինչպէս արդեն նշվեց, Սալնապատի վանքի զրույցը նույնպէս հիշատակում է Սբ. Գրիգորի՝ երազում տեսած հրեշտակին, իսկ Զվարթնոցի զրույցը վկայում է, որ տեր թողիկն է այնտեղ ամփոփել Սբ. Լուսավորչի մարմինը:

⁴¹ Գ. ՇԵՐԵՆՑ, Վանայ սազ, մաս 1, Թիֆլիս, 1885, էջ 70:

Ուշագրավ է, որ այս երգում Վարագավանքի հետ միասին հիշատակվում են Միջաձորի Սբ. Գրիգորը, որը հավանաբար Ձորովանքն է եւ Կարմրավորը, որի վրա, ըստ Սարգիսյանի, նույնպես իջել էր լույսի սյունը:

ՎԱՐԱԳԱ ՍԲ. ԽԱՉԻ ՏՈՆԸ

Վարագա խաչի տոնը Հայ Առաքելական Եկեղեցու խաչի տոներից մեկն է, որի առկայությունը գրավոր վկայված է ԺԲ. դարից, թեեւ, ինչպես գտնում է Ռ. Վարդանյանը, այն նշվել է է. դարից ի վեր՝ անշարժ ամսաթվով՝ օգոստոսի որեւէ օր⁴²: Հայամավուրքները եւ հին տոնացույցները մատնանշում են բողոքովին այլ ժամկետ՝ փետրվարի 26-ը⁴³: Սիմեոն Երեւանցու օրոք անշարժ ամսաթվերն սկսեցին կատարել երկրորդական դեր, իսկ տոնակատարությունների մեջ սկսեցին առաջնորդվել հնամենի շաբաթական կարգով, եւ ներկայումս Վարագա խաչը նշվում է խաչվերաց տոնից երկու շաբաթ անց⁴⁴:

Եկեղեցական տոնացույցին հակասում են ազգագրական տվյալները, համաձայն որոնց՝ Վերին Վարագա վանքի ուխտագնացությունը սովորաբար տեղի էր ունենում ուշ գարնանը՝ Համբարձման տոնին: Ահա թե ինչպես է այդ տոնակատարությունը նկարագրում Ղ. Ինճիճյանը. «Ի տօնի Համբարձման լինի հանդէս մեծ ուխտաւորաց, որք յամեն կողմանց Վանայ յայս լեառն հաւաքին բազմութեամբ կառաց, թմբկօք եւ փողովք»⁴⁵: Նույնն է ասում Գ. Շերենցը. «Վերին Վարագայ ուխտագնացութեան տօնը լինում է առաւելապէս Համբարձման Հինգշաբթի օրը, ուր գիշերում են բազմաթիւ երիտասարդ ուխտաւորները, տեսնելու ծաղիկների ողջագուրանքն-համբուրվելն... Շատերը տողորուած սիրոյ կրակով չափում են ծաղիկներ. կապում են փունջեր գոյն գոյն ծաղիկներից ի դարձին ընծայելու իրանց սիրելեաց: Հազիւ թէ արշալոյս սկսած եւ Արուսեակն իւր ծէգն երեւցուցած Շաղաթաթախ աղօթարանի հետ, խումբ խումբ, շարան շարան սկսում են իրանց վերելքն դէպի Գալիլեան Վարագայ սարի, ուր ամփոփուած է եղել մասն խաչափայտ Սբ. Նշա-

⁴² Ռ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Հայոց տոնացույցը (4–18-րդ դարեր), Երեւան, 1999, էջ 372:

⁴³ Համբարբառ Յայմաւուրք, հտ. Բ., էջ 316–323: Յայմաւուրք, Կ. Պոլիս, տպ. Գրիգորի Դպրի, էջ ԵՃԺԵ: Տօնացոյց, Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցու, 1725, էջ 51:

⁴⁴ Տօնացոյց, Կ. Պոլիս, 1799, էջ 256–257:

⁴⁵ Ղ. ԻՆՃԻՃՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 150:

նի. համբուրել, ծնրագրել, երգել խաչին շարական «նշանաւ ամենայաղթն»⁴⁶: Ինչպես տեսնում ենք, եթե ոչ բուն ուխտը, ապա նախորդող երեկոյան տոնակատարությունն իր հիմքում ունի սիրային հմայություն, որը սովորական է Համբարձման տոնական համալիրի համար:

Նույն Ներսես Գ. Տայեցուն վերագրվող սիրված շարականն ունի հետևյալ տողերը.

«Խաչ քո եղիցի մեզ ապաւնէ բոցանիշ փայլմամբն իւրով.
 Խորտակեաց զթնամիսն եւ ելոյժ գդատակնիք.
 Անուանեալ փայտն կենաց ի փրկութիւն տիեզերաց:
 Վերառեալ ցնծան երկինք, եւ երկիրս ուրախանայ.
 Ընդ յայտնիլ սրբոյ խաչին սեռականաձեւ փառաբանիմ.
 Որ աշխարհս լուսաւորեաց արեգակնակերպ ճառագայթիմ...
 Որ զլոյս անճառելի աստուածութեանդ քո Քրիստոս.
 Ի վերայ խաչին ծագեցէր այսօր ի լեառն Վարագայ⁴⁷»:

Խ. Լեւոնյանը չի նկարագրում Համբարձման ուխտը, փոխարենը բերում է Համբարձման վիճակի երգի հետևյալ տողերը.

Դու կայներ ես դեմ Վարագայ սարին,
 Աչքերդ տնկեր ես Աստղկան բերդին,
 Աստղի փոխարէն՝ արեւ քո բաժին,
 Քո աստղն ի կտուր, մօտ ես մուրատին:
 Խաւս, խան վիճակըն բարի⁴⁸:

Այսքանը թույլ է տալիս մտածել, որ տոնացույցներում եւ Հայսմափութներում տեղ գտած Վարագա Խաչի տոնին իրականում նշվում է լույսի սյուների հայտնության իրադարձությունը, իսկ ուխտագնացությունը կապված է բոլորովին այլ՝ գուցե նաեւ նախաքրիստոնեական խորհրդի հետ:

Բանն այն է, որ Գալիլիա բարձունքին Վերին Վարագա վանքի կառուցումից շատ առաջ լեռան մյուս գագաթի՝ Աստղաբերդի վրա եղել է Աստղիկ դիցուհու տաճարը, եւ վաղորդայն դիցուհուն ու երիտասարդ աղջիկների եւ սիրո հովանավորուհուն նվիրված գարնանային տոնը ժա-

⁴⁶ Գ. ՇԻՐԵՆՑ, Սրբավայրեր, էջ 57:

⁴⁷ «Երաժշտական երգեցմունք հոգեւորականք», տպ. ՅԱՄԱՏԵԼՕՂԷՄՈՒՄ քաղաքի, 1685, էջ 515:

⁴⁸ Խ. ԼԵՒՈՆՅԱՆ, Վան-Վասպուրական աշխարհ, Պէյրուս, 2013, էջ 150:

մանակի ընթացքում բնական ճանապարհով միակցվել է Սբ. Հռիփսիմյաց կույսերի եւ Սբ. Նշանի պաշտամունքին: Այդ եւն վկայում ոչ միայն ժողովրդական առասպելները⁴⁹, այլեւ նյութական փաստերի հիշատակությունները: Մ. Անանյանն այցելել է Վարագա սարի Աստղան բերդ կոչվող գագաթը ԺԹ. դ. 70-ականներին, որի վրա, չնայած իր անվանը եւ ժողովրդական լեգենդներին, ներքեւից շինության որեւէ հետք չէր նշմարվում: Ահա նրա վկայությունը. «Եւ արդարեւ տեսանք այնտեղ մի կիսափուլ եւ հաստահիմն շէնք, որոյ հիման առջեւ միջի կողմից բաւական խորունկ փորուած մի փոս, որոյ մէջ վեր ընկած մի կաղնեայ նիգ: Այս փոսն ու նիգը ինձ Վանեցոց այն զրոյցը յիշեցուցին, թէ Աստղան բերդի մէջ գանձ է եղել պահուած, ու Երեւանցիք, մի հին յիշատակագրի առաջնորդութեամբ, եկել հանել տարել են...»⁵⁰: Զիթունին նույնպէս մատնանշում է կիկլոպի աչք հիշեցնող «կոշտանկար խոռոչը»⁵¹: Ե. Լալայանը, որը եւս համարում էր, որ Աստղկան բերդը դիցունու մեհենատեղին է եղել, նկարագրում է առնվազն երկու պատ՝ ցից ժայռերի միջեւ. ժայռերից կենտրոնականը նույնպէս կոչվում էր Աստղկան բերդ⁵²:

Այն, որ Աստղկան բերդը եւ Վարագա լեռան Գալիլիա գագաթը կարեւոր էին ոչ միայն Համբարձման տոնին, պարզ է դառնում Գ. Սրվանձտյանցի՝ Վանում օրվա սկիզբը որոշելու նկարագրությամբ⁵³. առավոտը ոչ թե արեւածագն է, այլ այն պահը, երբ Լուսո աւտղը (Արուսյակը) երեւում էր Վարագա Գալիլիա գագաթին, լուսը ձգում էր Շուշանց գյուղի Զիթունուկ սարի գագաթը եւ ցոլում էր Կարմրավորա⁵⁴ վանքի խաչի վրա: Ահա այդ պահին հնչում էին Այգեստանի եկեղեցիների կոշնակները, քանի որ ժամհարներն այդ վայրկյանին էին սպասում տանիքների վրա եւ երեք անգամ խաչակնքելով՝ «արձանագրում էին» այն, եւ երբ նրանք խփում էին «Գողու ժամը», անհետանում էին գո-

⁴⁹ «Ինչպէս Վարագայ սարի մէկ բարձրագոյն կետն ալ ցարդ կը կոչուի Աստղկան կամ Աստղան բերդ, ուր կը գտնուին աւերակներու վերջին հետքեր, վասնզի, այս կէտին վրայէն կը ծագի Լուսաստղ կամ Այգաստղ, որ է Աստղիկ կամ Վենիս» (տէս Խ. ԼԵՒՈՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 155):

⁵⁰ Մ. ԱՆԱՆԵԱՆ, Վանայ շրջակայները, «Փորձ», 1879, № V, էջ 59:

⁵¹ ԶԻԹՈՒՆԻ, Աս ու լիս Հայաստանի, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 16:

⁵² Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, Վասպուրական. Նշանավոր վանքեր, ԱՀ, XXI, Թիֆլիս, 1911, էջ 57–58:

⁵³ Գ. ՍՐԱՆԶԱՏՅԱՆ, Երկեր երկու հատորով, հտ. 1, Երեւան, 1978, էջ 126–127:

⁵⁴ Վանքի այս անվանումը կապված է տեսիլքի հետ. Սբ. Աստվածամորն այստեղ տեսել են կարմրագգեստ (տէս «Արծուի Վասպուրական», 1859, թիւ 6, էջ 145):

ղերը, դեւերն ու գիշերային գազանները: Քաղաքն արթնանում էր այդ կոշնակների ձայնից:

Մեկ այլ տեղում⁵⁵ նույն հեղինակը նկարագրում է, թե ինչպես արշալույսից առաջ լեռան տակից ելնում են տասներկու «ղավազները» (պահապանները), որ նման են սեւ արաբների: Նրանք լուսեղեն ճիպոտներով այնպես են մտրակում, որ լեռները խոնարհում են իրենց գազաթնեւորը, եւ երեւում են այդ պահին լվացվող արեւի ճառագայթները: Ինչպես տեսնում ենք, տասներկու պահապանների լույս-ճիպոտները հիշեցնում են տեր Թոդիկի աղոթքով հայտնված լույս-սյուները:

Հ. Աճեմյանն իր հերթին նշում է, որ Աստղիկը, որ միշտ քողով կամ գիշերով է հայտնվում եւ թաքնվում է տաքարյուն երիտասարդների հայացքներից, ձմռան գալուն պես ծածկվում է վարագույրով. Գալիլիայի Աստղիկան բերդը ծածկվում է անբիծ ու սուրբ քողով⁵⁶: Պետք է կարծել, որ այս պատկերացման հետ է կապված ուխտագնացությունը, որ տեղի էր ունենում այն ժամանակ, երբ այդ ձյունը հալում եւ լցվում էր աղբյուրների մեջ: Եւ նորից հիշենք Գարեգին եպս. Սրվանձտյանցի՝ Վարի Վարագավանքի կապակցությունը՝ գրածը. «Քեզ յուխտ պիտի գայի, ո՛վ Գաբկաշէն մեծագործ տաճար, քեզ երկրպագութիւն՝ ո՛վ աստուածակիր Սուրբ Նշան, քեզ ի զմայլումն՝ ո՛վ ժայռ խորհրդաւոր, ժայռ՝ որոյ վրայ կը կենայ մրրկաց Հրամանատուն, ուր լուսինն եւ աստղունք ծովը իջնալուն եւ ծովէն ելլալուն կը հանգչին զովասուն, ուր Արուսեակն իր քողը կը ձգէ, եւ արեգակն իր պատմութեան կ'արկանէ իրիկուն եւ առաւօտուն»⁵⁷:

Առասպելական բանարվեստի հետնախորքում, ինչպես տեսնում ենք, բնության պարբերական երեւոյթների պատկերումն է՝ արշալույսի եւ մայրամուտի, ձմռան եւ գարնան հերթափոխի նկարագրությունը: Անկախ կրոնական պատկերացումներից՝ բնապատկերների այս բույլը պահպանվում էր ժողովրդի հիշողության ծալքերում եւ ծառայում որպէս տոմարական-ժամանակային ցուցիչների պաշար:

Այստեղ տեղին է նորից հիշել Ուրբաթայրք մատուռը: Եթե ընդունենք Ե. Լալայանի կարծիքը, Ուրբաթայրքը պիտի գտնվեր Վերին Վարագա վանքից քիչ հարավ: Խ. Լեւոնյանը համամիտ է. «Նոյն սահմանները

⁵⁵ Գ. ՍՐՎԱՆԶՏՅԱՆՅ, նշ. աշխ., էջ 76–77:

⁵⁶ Հ. ԱՃԵՄԵԱՆ, Ծաղկաքաղ Վասպուրականի հայ ժողովրդական բանահյուսութեան, Առաջին փունջ, Մթ. էջմիածին, 1917, էջ 98–99:

⁵⁷ Գ. ՍՐՎԱՆԶՏՅԱՆՅ, նշ. աշխ., էջ 380:

տեղ մ՛ալ կայ որ կը կոչուի «Ուրբաթ այրք», հաւանաբար երբէմն լինելով Աստղկան մեհեան մը, որ ապա Թօթիկեան մենակեցներուն ճգնարան դարձաւ քրիստոնէական շրջանին»⁵⁸։ Սակայն տեր Թողիկից շատ առաջ այդ տեղը, որ լեռան խորշերից մեկն էր, Հռիփսիմյանց կույսերի ընկերներից երկու քահանաների բնակավայրն էր, որտեղ նրանք «ի յուրբաթէ յուրբաթ մատուցանէին զսրբութեամբ պատարագն, եւ բաշխէին արժանաւորապէս սուրբ կանանցն զմարմին եւ զարինն Տեառն»⁵⁹։ Այսինքն՝ Ուրբաթայրքը ոչ թէ Աստղիկի մեհյանի տեղում էր՝ Աստղնաբերդ գագաթին, այլ քարանձավում եւ ուներ սեղան, որի վրա պատարագ էր մատուցվում։ Ուրբաթայրքի այդ ավանդույթը սրբորեն պահվում էր Վանաբերդաքաղաքի Սբ. Նշան-էջմիածին վանքում, որտեղ պահվում էր թուրքերից ազատագրված մասունքը. յուրաքանչյուր ուրբաթ այստեղ պատարագ էր մատուցվում, որին մասնակցում էին գլխավորապէս կանայք, ընդ որում՝ ոչ միայն հայ, այլեւ ասորի եւ նույնիսկ թուրք։ Ի տարբերություն Վերին Վարագի՝ այս եկեղեցու ուխտագնացության օրերն էին խաչվերացը եւ աշնանային Վարագա խաչը⁶⁰։

Այսպիսով՝ երկնային լույսի երեւալու առաջին վայրն Աստղիկ դիցուհու երբեմնի մեհյանն էր, որտեղ ուխտավորներն այցելում էին մայիսին, եւ այդ ուխտագնացությունից պահպանվում էր Վերին Վարագա վանքի կառուցումից հետո դեռ շատ երկար ժամանակներ։

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

⁵⁸ Խ. ԼԵՒՈՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 155։

⁵⁹ «Մովսէսի Խորենացույ Մատենագրութիւնք», էջ 302։

⁶⁰ Գ. ՇԷՐԵՆՅ, Սրբավայրեր, էջ 20–21։

